

<https://doi.org/10.62837/2025.4.315>

VƏSİLƏ MAHMUD QIZI HACIYEVA

BDU-nun Qazax filialının

Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikası kafedrasının
müəllimi, haciyevavasile00@gmail.com

CEYRAN ZAUR QIZI ƏLİYEVA

BDU-nun Qazax filialının

Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikası kafedrasının
müəllimi, teacherjeyran@mail.ru

ZAMAN KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası müqayisəli şəkildə araşdırılır. Tədqiqatda hər iki dilin qrammatik sistemində zamanın yeri, funksiyası və ifadə vasitələri ətraflı təhlil olunur. İngilis dilində zaman formaları analitik üsullarla – köməkçi feillər və feilin müxtəlif şəkilləri vasitəsilə qurulsa da, Azərbaycan dilində zaman daha çox morfoloji – şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Eyni zamanda, ingilis dilində aspekt (perfect, continuous və s.) kateqoriyalarının zamanla sıx əlaqədə olması və bu sistemin Azərbaycan dilində spesifik qarşılığının olmaması xüsusi qeyd olunur. Məqalədə həmçinin zamanların tərcüməsi zamanı yaranan semantik və struktur çətinliklər, xüsusilə zamanların kontekstdən asılı dəyişmələri və uyğunluq problemləri praktiki nümunələrlə izah edilir. Araşdırmanın nəticəsi olaraq hər iki dilin zaman sistemləri arasında funksional oxşarlıqlar və fərqlər müəyyən edilir. Bu fərqlərin dərk olunması tərcüməçilər, dil öyrənənlər və müəllimlər üçün faydalı ola bilər. Məqalə zaman kateqoriyasının nəzəri və praktik əhəmiyyətini göstərməklə tərcümə sahəsində tətbiqi imkanlarını da açıq şəkildə ortaya qoyur ki, bu da müasir tərcümə praktikasında zamanların düzgün istifadəsinin kommunikativ dəqiqliyinə birbaşa təsir edir.

Açar sözlər: zaman kateqoriyası, Azərbaycan dili, ingilis dili, müqayisəli təhlil.

GİRİŞ. Dil sistemi müxtəlif qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə real dünyanı və insan düşüncəsini ifadə edir. Bu kateqoriyalardan biri də zamandır. Zaman kateqoriyası hadisələrin reallıqda baş vermə ardıcılığını, müddətini və münasib zaman nöqtəsini göstərməklə danışanın fikrini strukturlaşdırır və informasiyanı dinləyici üçün anlaşıqlı edir.

İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olduqları üçün zaman kateqoriyasının ifadə vasitələri, quruluş prinsipləri və qrammatik xüsusiyyətləri arasında həm oxşarlıqlar, həm də nəzərəçarpan fərqlər mövcuddur. İngilis dili analitik strukturuna görə zaman kateqoriyasını daha çox köməkçi feillər, zaman

zərfləri və feilin şəkilləri vasitəsilə ifadə edir. Azərbaycan dili isə əsasən sintetik və ya aqlütinativ xüsusiyyətləri ilə seçilir; burada feilin zaman formaları şəkilçilər vasitəsilə yaradılır.

Zaman məfhumu fəlsəfədə obyektiv və subyektiv reallığın ölçüsü kimi dəyərləndirilir. Aristoteldən Kantadək bir çox filosoflar zamanı varlığın davamlılıq ölçüsü kimi təqdim etmişlər. Dilçilikdə bu anlayış daha funksional səviyyədə qavranılaraq zamanın dil sistemində necə kodlaşdırıldığını bildirir. Zaman (tempus) dilçilikdə geniş şəkildə öyrənilən və insanın reallıqla münasibətində mühüm rol oynayan qrammatik kateqoriyadır. Zaman kateqoriyası hadisənin baş verdiyi anla danışığ zamanı (reallıq nöqtəsi) arasında olan münasibəti müəyyənləşdirir. Qrammatik zaman danışanın baxış nöqtəsinə görə hadisənin keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda baş verdiyini bildirir. İ.Tahirov yazır: “Zaman elə kateqoriyalar sırasına daxildir ki, onlar nəinki dil vasitəsi ilə təsvir edilir, həm də dilin özündə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda təzahür edir” [2, s.25].

Dilçilik baxımından zaman kateqoriyası ilk növbədə feillə əlaqədardır. Çünki feil hadisəni, hərəkəti və ya vəziyyəti ifadə edir və onu müəyyən zaman nöqtəsində təqdim edir. Bu zaman müxtəlif dillərdə fərqli vasitələrlə ifadə olunur: sintetik dillərdə (məsələn, Azərbaycan dili) – zaman şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Analitik dillərdə (məsələn, ingilis dili) – zaman köməkçi feillər, modal sözlər və zaman zərfləri ilə verilir. Zaman anlayışı yalnız qrammatik formalara deyil, həm də leksik vasitələrə bağlıdır. Məsələn, “dünən”, “sabah”, “indi”, “tezliklə” kimi zaman zərfləri mənə baxımından zamanı bildirir, lakin qrammatik zaman hesab edilmir. Qrammatik zaman isə feilin morfoloji formalarında ifadə olunur: “getdi”, “gedir”, “gedəcək” və s.

Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası feilin əsas qrammatik kateqoriyalarından biri kimi çıxış edir və hadisənin zaman aspektində təqdiminə xidmət edir. B.Xəlilov zaman kateqoriyasını belə izah edir: “Zaman kateqoriyası keçmişdə icra olunmuş, indi icra olunan, gələcəkdə icra olunacaq işin zamanı ilə, icra olunmuş, icra olunan və icra olunacaq iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır” [1, s.121].

Zaman anlayışı Azərbaycan dilində əsasən feil şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur. Bu kateqoriya keçmiş, indiki və gələcək zaman olmaqla üç əsas zamana bölünür.

1) Keçmiş zaman – Keçmiş zaman hadisənin danışığ anından əvvəl baş verdiyini göstərir. Azərbaycan dilində keçmiş zaman iki formada verilir: Şühudi keçmiş zaman (“-dı, -di, -du, -dü”) *getdi, yazdı, oxudu, gördü*. Nəqli keçmiş zaman (“-mış, -miş, -muş, -müş”): *getmişdi, yazmışam, oxumuşdular*. Şühudi keçmiş zaman hadisənin baş verdiyinə əminlik bildirir, nəqli keçmiş isə daha çox eşitmə, məlumat vermə və ya nəticə əsaslı təsviri əhatə edir.

2) İndiki zaman – İndiki zaman hadisənin danışığ zamanı ilə eyni vaxtda baş verdiyini göstərir və “-ır, -ir, -ur, -ür” şəkilçisi və şəxs sonluqları ilə düzəlir: *gedir, oxuyur, danışır, yazır*. Burada feilin əsas kökünə zaman şəkilçisi və şəxs sonluğu

əlavə edilir. İndiki zaman həm konkret, həm də geniş (ümumi vərdiş xarakterli) mənada işlənə bilər: *Məktəbə gedirəm* (konkret indi), *Hər gün kitab oxuyuram* (verdiş halı).

3) Gələcək zaman – Gələcək zaman danışmaq anından sonra baş verəcək hadisələri bildirir. Azərbaycan dilində gələcək zaman iki şəkildə verilir: Qəti gələcək zaman (“-acaq, -əcək”): *gedəcək, yazacaq, oxuyacaqlar*; Qeyri-qəti gələcək zaman (“-ar, -ər”): *gələr, oxuyar, danışar*.

Qəti gələcək daha çox planlaşdırılmış və ya dəqiq hadisələri əhatə edir. Qeyri-qəti gələcək isə ehtimal, ehtiyat və ya təklif bildirə bilər: *O, sabah gələcək* (plan), *Birdən gələr* (ehtimal).

Zaman şəkilçiləri Azərbaycan dilində feil kökünə və ya əsasına birləşir və şəxs sonluqları ilə tamamlanır. Bu şəkilçilər aqlütinativ prinsipə əsasən ardıcıl olaraq feil formasını yaradır. Məsələn: *oxu-muş-du-lar* – feil kökü + keçmiş zaman şəkilçisi + keçmiş zaman köməkçi şəkilçi + 3-cü şəxs cəmi sonluğu.

İngilis dili zaman sistemi baxımından dünyanın ən mürəkkəb dillərindən biri hesab olunur. Bu dildə zaman anlayışı yalnız keçmiş, indiki və gələcək zamanlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda sadə (simple), davam edici (continuous), bitmiş (perfect) və bitmiş davam edici (perfect continuous) zaman formaları mövcuddur. Bu quruluşlar feilin forması, köməkçi feillər, modal feillər və zaman zərfləri ilə ifadə edilir.

Sadə zaman formaları (Simple Tenses) hərəkətin baş verdiyi zamanı sadə şəkildə bildirir: Simple Present: *I read books every day.* // Simple Past: *She went to school yesterday.* // Simple Future: *They will travel tomorrow.* Bu zaman formaları adətən təkrar olunan və ya ümumi xarakterli hərəkətləri göstərir.

Davamedici zaman formaları (Continuous Tenses) hadisənin müəyyən zaman kəsiyində davam etdiyini bildirir: Present Continuous: *I am writing a letter now* // Past Continuous: *He was watching TV at 9 p.m.* // Future Continuous: *They will be working at this time tomorrow.* Bu formalar "to be" köməkçi feilin uyğun formasına və feilin "-ing" forması ilə düzəlir.

Bitmiş zaman formaları (Perfect Tenses) müəyyən bir zaman nöqtəsinə qədər tamamlanmış və ya nəticəsi mövcud olan hərəkətləri bildirir: Present Perfect: *She has written three letters.* Past Perfect: *I had left before he arrived.* Future Perfect: *They will have finished the task by tomorrow.*

Bu zaman formaları "have/has/had/will have" köməkçi feilləri ilə və əsas feilin keçmiş zaman forması (Participle II) ilə düzəlir.

Bitmiş davamedici zaman formaları (Perfect Continuous Tenses) həm hərəkətin davamlılığını, həm də onun müəyyən bir zamana qədər bitməsini bildirir: Present Perfect Continuous: *She has been studying since morning.* Past Perfect Continuous: *He had been working for two hours before the break.* Future Perfect Continuous:

They will have been waiting for an hour by 5 p.m. Bu zamanlar “have/has/had + been + V-ing” strukturu ilə yaradılır.

İngilis dilində gələcək zamanı ifadə etmək üçün bir neçə vasitə vardır: Will/shall + V // Be going to + V. Present Continuous (planlaşdırılmış gələcək üçün): *I am meeting him tomorrow*. Simple Present (cədvəl və ya qrafiklə bağlı hallar üçün): *The train leaves at 6 p.m.*

Azərbaycan dilində zamanların sayı məhdud olsa da (əsasən 3 zaman), ingilis dilində hər bir zamanın müxtəlif aspektləri ilə birlikdə daha geniş struktur mövcuddur (cəmi 12 əsas zaman forması).

Azərbaycan dilində zamanlar əsasən feil şəkilçiləri vasitəsilə sintetik şəkildə ifadə olunur (məsələn, *getdi, gələcək, oxuyur*). İngilis dilində isə əsasən analitik üsulla, yəni köməkçi feillər və feilin morfoloji formaları vasitəsilə qurulur (məsələn, *have gone, will be going*).

Azərbaycan dilində feil formaları şəxsə görə dəyişir (gedirəm, gedirsən, gedir). İngilis dilində isə yalnız indiki zamanın sadə formasında və üçüncü şəxsdə (-s sonluğu) fərq müşahidə olunur (*He reads* vs *I read*), digər formalarda şəxs əvəzlilikləri və köməkçi feillərlə fərqləndirilir.

İngilis dilində zaman və modal kateqoriyalar çox sıx əlaqəlidir: can, could, would, might və s. keçmiş, indiki və gələcək mənaları ifadə edə bilər. Azərbaycan dilində bu daha çox ayrıca modal sözlər və ya kontekstdən asılı şəkildə baş verir.

Hər iki dildə zaman zərfləri zamanın müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır, lakin ingilis dilində analitik strukturların çoxluğu səbəbilə zərflərin köməkçi rolu daha da artır. Məsələn: Azərbaycan dili: *O, dünən getdi*. // İngilis dili: *He went yesterday*.

Müqayisə göstərir ki, Azərbaycan dili sintetik zaman sisteminə malikdir: şəkilçilərlə zaman ifadə olunur. İngilis dili isə analitik sistemlidir: köməkçi feillər və feilin formaları əsasdır. İngilis dilində zaman və aspekt bir sistem kimi işləyir, Azərbaycan dilində isə bu iki kateqoriya daha çox fərqlidir.

Zaman kateqoriyası hər iki dildə nitqin əsas struktur elementlərindən biridir və düzgün zaman seçimi istər ünsiyyətdə, istərsə də tərcümə prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis və Azərbaycan dilləri arasında qrammatik və sintaktik fərqliliklər tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yarada bilər. Bu səbəbdən zamanların tərcüməsində semantik uyğunluq, aspektual dəqiqlik və kontekstual anlam mühüm rol oynayır.

Tərcümə zamanı əsas məqsəd – yalnız zaman formasının deyil, həm də əməlin xarakterinin – onun başlanğıcı, davamlılığı və ya bitmiş olması kimi aspektlərin doğru çatdırılmasıdır. Məsələn: *He has been living here for five years*. Tərcümə: *O, beş ildir ki, burada yaşayır*. Burada Present Perfect Continuous formasının ifadə etdiyi davamlılıq, Azərbaycan dilində hal-hazırkı zamanla birlikdə zaman zərfi vasitəsilə verilir. *I had finished the report before they arrived*. Tərcümə: *Onlar*

gəlməmişdən əvvəl mən hesabatı qurtarmışdım. Past Perfect-in əvvəlki hərəkəti bildirməsi Azərbaycan dilində “-mişdi” forması ilə əks olunur.

İngilis dilindəki bir zaman forması Azərbaycan dilinə kontekstdən asılı olaraq fərqli şəkildə tərcümə oluna bilər: *I am going to the library.* Tərcümə variantları: *Mən kitabxanaya gedirəm // Mən kitabxanaya getməkdəyəm // Mən indi kitabxanaya gedirəm.* Bu nümunə göstərir ki, tərcümədə dil spesifikasiyasına uyğun struktur seçilməlidir. İngilis dilində aspekt (perfect, continuous) ifadə vasitələri tərcümədə xüsusi diqqət tələb edir: *She had been crying before we came.* Tərcümə: *Biz gəlməmişdən əvvəl o, ağlayırdı.* Bu cümlədə davamlılıq (had been crying) Azərbaycan dilində sadəcə keçmiş zamanla verilir. Bəzən isə əlavə izah və ya zərf vasitəsilə dəqiq ifadə edilir. Tərcüməçi əsas zamanla əlaqədar cümlədaxili ardıcılığı qorumaqdadır. Kontekstdən asılı fərqli zaman seçimi. Məsələn, İngilis dilində indiki zamanla verilən ifadə Azərbaycan dilinə gələcək zamanla tərcümə oluna bilər: *The train leaves at 7. – Qatar saat 7-də yola düşəcək.*

NƏTİCƏ

Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası hər iki dilin qrammatik sistemində mühüm yer tutur. Bu kateqoriya hərəkət və ya hadisənin başvermə anını ifadə etməklə yanaşı, onun davamlılığını, bitməsini və münasibətini də göstərir.

Müqayisəli təhlil göstərdi ki, Azərbaycan dili sintetik, ingilis dili isə əsasən analitik quruluşa malikdir. İngilis dilində zaman və aspekt sistemləri bir-biri ilə sıx bağlı şəkildə işləyir, halbuki Azərbaycan dilində bu kateqoriyalar daha çox müstəqil şəkildə işlənir.

Eləcə də tərcümə zamanı yalnız qrammatik forma deyil, məna dərinliyi və kontekstual uyğunluq da nəzərə alınmalıdır. Aparılan müqayisə hər iki dilin zaman sistemlərinin funksional fərqlərini və oxşarlıqlarını aydınlaşdırmağa imkan verir və tərcümə prosesində daha düzgün yanaşmaların formalaşmasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilova B. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 2018.
2. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TENSE CATEGORY IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Abstract

This article provides a comparative analysis of the tense category in the Azerbaijani and English languages. It examines the role, function, and means of expressing tense within the grammatical systems of both languages. While English tense forms are primarily constructed through analytical means—using auxiliary verbs and verb forms—Azerbaijani expresses tense predominantly through morphological markers such as suffixes. The study also emphasizes the strong connection between

tense and aspect (e.g., perfect, continuous) in English and the lack of direct equivalents in Azerbaijani. The article addresses common semantic and structural challenges that arise during translation, particularly those related to contextual shifts and maintaining tense consistency, supported by practical examples. The analysis identifies both functional similarities and distinctions between the tense systems of the two languages. Understanding these differences is beneficial for translators, language learners, and educators. The study not only highlights the theoretical and practical importance of tense but also explores its application in translation. The relevance of this topic is linked to the fact that accurate use of tense in modern translation practice directly affects communicative precision.

Keywords: tense category, Azerbaijani language, English language, comparative analysis.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В данной статье проводится сравнительный анализ категории времени в азербайджанском и английском языках. Исследуется роль, функция и способы выражения времени в грамматических системах обоих языков. Если в английском языке формы времени в основном строятся аналитическим способом – с использованием вспомогательных глаголов и различных форм глагола, то в азербайджанском языке время выражается преимущественно морфологически – с помощью аффиксов. Особое внимание уделяется тесной связи между категорией времени и аспекта (например, перфект, продолженное время) в английском языке и отсутствию прямых аналогов этим формам в азербайджанском языке. В статье рассматриваются распространённые семантические и структурные трудности при переводе, особенно связанные с контекстуальными сдвигами и соответствием временных форм, и приводятся практические примеры. В результате анализа выявлены как функциональные сходства, так и различия между временными системами двух языков. Понимание этих различий важно для переводчиков, изучающих язык и преподавателей. Работа подчёркивает как теоретическое, так и практическое значение категории времени, а также её применение в переводе. Актуальность темы обусловлена тем, что точное употребление временных форм в современной переводческой практике напрямую влияет на коммуникативную точность.

Ключевые слова: категория времени, азербайджанский язык, английский язык, сравнительный анализ.

Rəyçi: Fil.ü.f.d. Ləman Qədimova